

IDENTITÁSKÜZDELMEIM

Szüleim emlékének ajánlom.

„A mai Magyarország legnagyobb nemzetisége a 220 ezer főre becsült németiség. Egyes ősei már ezer, mások csak néhány száz éve élnek együtt a magyarsággal. Az együttélés [...] általában gyümölcsöző volt. Válságossá csupán a második világháború időszakában, külső befolyás és belső meg nem értés folytán vált [...]. Ennek súlyos következményeit kellett viselnie a hazai németiségnek mindaddig, amíg a helyzete nem konszolidálódott.”¹ Ezt Bellér Béla írta 1992-ben. Lehet, hogy a helyzet konszolidálódott, de a következmények itt maradtak, sőt még generációról generációra tovább is örökítődnék. Talán célszerű ezt a kihívást kérdésként megfogalmazni, és egy kicsit radikálisabb formát adni neki. Gerhard Seewann ezt írta (2000-ben): „Mit jelent [...] 1945 katasztrófája, a magyarországi németiség az évben történt megterhelése a fasizmus és a nemzetarulás kollektív felelősségével, a rá következő kitelepítéssel, mely a kisebbséget számában a felére csökkentette? Mit jelent ez a katasztrófa mint az azt követő időszak napjainkig tartó fejlődésének kiindulópontja?”² Ezekre a kérdésekre megpróbálhatunk általános síkon is válaszolni, úgy sem könnyű. Kevés a valóban komolyan vehető munka, és általában nem érik el a többségi társadalom érdeklődésének ingerküszöbét.

Én most sajátos utat szeretnék választani: kimondottan szubjektív beszámolót szeretnék írni arról, hogyan határozta meg az életemet, az identitásomat és a gondolkodásmodomat az, hogy másodgenerációs kitelepített vagyok. (De ez nem is olyan egyszerű: csak úgy lehet megírni, ha egyszerre mind a három szintre figyelünk: [1] van a nagypolitika, a nemzetiségpolitika, sőt időnként a nemzetközi helyzet; [2] aztán vannak a közvetítő intézmények: a faluközösség, a rokonság és a család, és végül [3] jöhet csak a szubjektív életút.)

Nagyjából harminckét éves koromig fogom követni az élettörténetemet, ami nagyjából fedésbe hozható a Kádár-korszakkal, és annak nemzetiségpolitikájával. „A szocialista éra magyar nemzetiségpolitikájának mérlegét megvonva először is arra kell utalnunk, hogy egy ilyen politika csak az »automatizmus-tézis« annulálása után létezett, és ezért egy olyan időszakaszban, amely nem sokkal hosszabb, mint húsz év, vagyis 1968-tól 1988/89-ig tartott.”³ Az automatizmus-tézis (a szocializmus univerzalizisztikus „értékek” mentén szerveződik, ezért a kisebbségek helyzete automatikusan megoldódik, illetve fel sem merül) a felső politikában, a német–magyar kétoldalú kapcsolatokban, a kulturális szférában talán valóban érvényét veszítette, de a mindennapokban azt lehetett érezni, hogy a vezetés szinte végig ragaszkodott ahhoz, hogy a szocializmus olyan társadalmi berendezkedés, amely minden kérdést nemzetközi és nemzetek fölötti síkra transzformál, és ezért a kisebbségekre, a belföldi kisebbségekre igazából nem kell figyelni. A kisebbségek mint kisebbségek nem részei a társadalmi közbeszédnek; ez a politika arra

¹ Bellér Béla: Fehér István: A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950. *Századok* 1992/2, 331. Kiemelés tőlem.

² Gerhard Seewann: A magyarországi németek fejlődése, a nyelv és tradíciók megőrzésének lehetősége, in: *Uő.: Ungarndeutsche und Ethnopolitik. Ausgewählte Aufsätze*, Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely – Magyarország Németek Országos Önkormányzata, 2000, 130.

³ Gerhard Seewann: Minderheiten in der ungarischen Innenpolitik 1949–1989/90, in: i. m., 61.

ösztönözte (hovatovább kényszerítette) a kisebbségekhez tartozókat, hogy maradjanak észrevétlenek és láthatatlanok; vagy azt is mondhatnánk, hogy az automatizmus-tézis az asszimiláció nagy továbbrendítője volt. A korszak végére a nagypolitikának az volt a véleménye, de a társadalomnak is az volt a benyomása, hogy Magyarország magas fokúan homogén nemzetállam.

I.

(„*A hatvanas években nyár felé ...*”)⁴ Tizenkét-tizenhárom évvel a traumatikus 1944–45-ös időszak után születtem. A hatvanas évek közepén már iskolás voltam, otthon csak a német dialektust beszéltek, tulajdonképpen az iskolában tanultam meg magyarul. (Igaz, ezt megelőzte egy hosszabb kórházi tartózkodás a pécsi gyermekklinikán, ahol más beteg kisgyerekek tanítottak.) A faluban csak alsó tagozatos iskola működött, két tanítóval. Még az iskola előtt anyámmal mentünk el az iskolaudvar mellett, a gyerekek szavalókórusban mondták az egyszeregyet, nem értettem semmit, anyámtól kérdeztem, hogy mit mondanak. A falu (Szűr, német nevén Sier) lakóinak száma négyszáz és ötszáz között mozgott. 1963-ban épült meg egy bekötőtűt Himesháza felé, az izolált faluból ekkor zsákfalú lett. Ettől kezdve vitte a busz a felső tagozatosokat a szomszéd faluba. A falu amúgy is önmagába záródó közösség volt, a II. világháborúig csak németek lakták; körülbelül két évszázadon át körbeházasodások voltak, így a falu nagy része közelebbi vagy távolabbi rokonom volt. Az 1960-as évek közepén a döntő élményeim az NSZK-ból, Stuttgart környékéről látogatóba hazaérkező rokonok voltak. Mindig nyáron jöttek, a nyári szabadság idején. Ők a szó szűk értelmében nem is kitelepítettek voltak, hanem az 1944. őszi német mentesítő vonatokkal távoztak,⁵ sokáig Ausztriában voltak egy táborban, majd parasztoknál dolgoztak, végül onnan mentek tovább Németországba. És most néhány szó a családról: az apai ág tagjai is ezekkel a vonatokkal menekültek, de Ausztriából visszajöttek Magyarországra.⁶ Az anyai családom jómódú volt: ők maradtak. 1944 karácsonyán jöttek az oroszok, és mindenkit vittek a munkatáborokba, aki nem volt kiskorú vagy idős, vagy ágyban fekvő beteg. Igazán tragikus az ő sorsuk lett: a nagyon mostoha körülmények között sokan meghaltak, a nagyapám harmickilenc évesen, 1945 májusában.⁷ A nagyném, anyám kilenc évvel idősebb nővére túlélte, ő tizennyolc éves volt az elhurcoláskor. Négy év után tért vissza (nagyon szerette elmesélni a „szabadon engedés” napjának történetét), a családi hagyomány szerint harminckilenc kilósan.

⁴ A fejezetek elején szereplő idézeteket Bereményi Gézától vettem.

⁵ Erről elsőként talán Vitári Zsolt írt: „A Volksbund azon erőfeszítései ellenére, hogy a lehető legtöbb németet evakuálják, a hazai németiség túlnyomó többsége [...] a maradás mellett döntött; így végül [...] kb. ötven-hatvanezer magyarországi német hagyta el az országot.” Vitári arról is ír, amit a visszatérő apai családom átélhetett: „Később, amikor a harcok az ország területén befejeződtek, sokan visszatértek közülük, néhol akár tömegesen is, ez pedig ismételten feszültségekhez vezetett, mert vagyonukat arra az időre már zárolták, esetleg már ki is adták menekült magyaroknak.” Vitári Zsolt: *Kínálkozó alkalom vagy bosszú? Elűzések Magyarországon*, in: K. Erik Franzen: *Hitler utolsó áldozatai*, Canissa, é. n., 315.

⁶ Valószínűleg ez a kérdés merült fel: „Otthon bűdös svábok, itt cigányok vagyunk! Most mik vagyunk?” Lásd Tóth Ágnes: *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete*, Gondolat, 2008, 84. skk.

⁷ Ezek a különböző tapasztalatok a családon belül az állandó kibeszélésben csapódtak le; nem volt tabutéma, a náciizmus korszaka sem volt az. És a disznóvágások utáni vacsorák rendre sírásban végződtek – a legszűkebb rokonságban ugyanis ketten is voltak, akik megjárták az orosz munkatáborokat.

A falu közösségi élete a templom köré szerveződött. Vasárnap délelőtt fél kilenckor mise (a hatvanas évek végéig a misék latinul voltak, az olvasmányok és a prédikáció németül). Utána senki nem sietett haza, beszélgetések, pletykacsere a templom előtti téren. Délután litánia, ide csak asszonyok jártak, volt egy előimádkozó, aki nagy becsben állt, ha nem volt valamilyen alkalom, akkor általában a rózsafüzért imádkozták. A férfiak vasárnap délután a kocsmába jártak, a gyerekek meg mehettek, ahová akartak. Ilyen fontos azért nem volt, de minden este kötelező volt meghallgatni a *Teitsch Sendungot*, benne sok-sok zene, riportok, beszélgetések. A pécsi rádió német szerkesztőségének műsorát. Volt ebben valami ünnepélyesség: még vagyunk és összekapaszkodunk.⁸ Semmiféle kényszert nem érezve hallgattuk, futottunk haza, hogy ne késsük le. Én személy szerint annak ellenére is örömmel hallgattam, hogy a zene elkezdett nem tetszeni, majd egyre visszataszítóbbnak találtam. Közben elindult a magyar nyelv térhódítása, főleg az iskolabajárásnak köszönhetően; amikor olvasni kezdtünk, döntően a helyi kis könyvtárat használtuk, és elkezdtünk könyveket venni, gyűjtögetni. A legfontosabb azonban az volt, hogy 1968-ig vásároltuk vissza a saját házunkat; egy központi rendelkezésen keresztül a politikai vezetés az egész népcsoportot a mélyszegénység határán tartotta.

Szóval, a kitelepültek első hazalátogatásaira 1965-ben került sor, azt nem tudtam már kideríteni, hogy erre vonatkozóan volt-e valamilyen adminisztratív megkötés vagy rendelkezés. Jöttek, autóval, a faluban más autó nem volt, többnyire Mercedessel. Mít mondjak? Az érkezésük feszültségekkel járt.⁹ Nekem a nagyszülők első és a szülők másodunokatestvérei voltak a legközelebbi Németországba úzított rokonaim. Természetesen húsz év múlva megható viszontlátásokra került sor. De ekkor már volt egy alapvető élmény, amit a rokonok érkezése tovább erősített. A falu egységes diskurzív kultúrája már megbomlott. Először is a háború után érkezett magyar „telepések” miatt. Velük kapcsolatban a sérülések és a neheztelések a szőnyeg alá lettek söpörve, ami az agresszivitás föllendüléséhez vezetett. (Volt a faluban verekedés, számtalan lopás, rablás, sőt még egy gyilkosság is.) A visszatérő rokonok sem tudták az egységet erősíteni. Sőt, itt egy újabb választóvonal kezdett kirajzolódni. Az elűzöttek húsz év alatt házasságot kötöttek, a házastárs már nem lehetett falubeli, többnyire a Budapest körüli kitelepítettekbe került ki, esetleg már gyerekek is születtek. Az idősebbek közül már többen meghaltak. De mindenestre ők is asszimilálódtak már valamennyire, a saját dialektusukból kiindulva megtanulták az irodalmi németet. Az egyik legfontosabb gyermekkori tapasztalatom talán éppen ennek a kevert nyelvnek a megjelenése volt, de ez sokáig nem tudatosult. Az itthon maradottak (vagy visszatértek) és a kintiek között szabályos identitásharc bontakozott ki. Az elűzöttek elvesztették a falu melegségét (Magyarországra látogatva azt láthatták, hogy ez már amúgy is nagyjából elsüllyedt), az itthon maradottak pedig abban bíztak, hogy a falu melegsége a megtépzás ellenére még menthető. Beszéltek egymással, értették egymást, de a nyelvük már nem ugyanaz volt.¹⁰ És gyerekként az embert már a hatvanas évek közepén megcsapta valami a jólétből. A következő évtől, 1966-tól kaptunk kisebb ajándékokat, tolltartót, golyóstollat, csokit, cukrot, néha rágógumit, amelyek csomagolásán híres

⁸ Lásd ehhez Klein Judit kiváló disszertációját: *Die Funktion und Geschichte der deutschsprachigen Minderheitenmedien in Ungarn im Sozialismus*, Verlag Dr. Kovač, Hamburg, 2016.

⁹ Klein Judittól tudom, hogy a korabeli magyar titkosrendőrség árgus szemekkel figyelte a hazalátogatókat, de még inkább azt, hogy nem ássák-e alá a szocializmusba vetett bizalmat.

¹⁰ „A magyarországi svábok számára – nemcsak a kitelepítetteknek, de az itthon maradóknak is – az elűzés sorsszerű, traumatikus életemény, amely alapvetően érintette a közösség és az egyes személyek önazonosságát. Bár az esemény az identitás több – szakmai, szociális, lokális – elemét lényegesen megváltoztatta, leginkább a nemzeti identitáselemek újragondolását kényszerítette ki.” Tóth Ágnes, i. m., 85–86.

focisták képei voltak. Emlékszem, az 1966-os világbajnokság döntőjét a német rokonokkal rádión hallgattuk, mert még nem volt tévé a faluban.

II.

(„A hetvenes évek ifja ...”) 1968-ban lettem felső tagozatos, buszoztam mindennap, ide-oda. Kezdődött a bejárós korszakom. Megnyíltott a világ. Az osztályban is jobban éreztem magam, a szűri osztályban nem, de itt volt két viszonylag közeli rokonom. Aztán 1972-ben Pécsre kerültem a Kereskedelmi Szakközépiskolába; ha valaki elsőként tanult egy családból, akkor rendre szakközépiskolába ment – nem tudjuk, mire képes a gyerek, biztos, ami biztos, legyen egy szakmája is. Az osztálynak mintegy a háromnegyedét magyarországi németek tették ki. Kiváló magyartanárom Lukács György tanítványa volt; azt hiszem, ő azt tartotta a legfontosabb feladatának, hogy mi, sváb gyerekek az érettségi után magyar fiatalokként távozzunk az iskolából. De ha ez nem is lett volna, az asszimiláció hihetetlenül felgyorsult; mi a kollégiumban is magyarul beszélünk egymással (a horvát gyerekek nem). A kollégiumból ritkán mehettünk haza, nem volt már se a templom, se a *Teitsch Sendung*, se az ételek, se egyéb népszokások. Egyfajta eltávolodás vette kezdetét. Az iskolában volt ugyan németóránk, de az üzenet egyértelmű volt: a német (nekünk is legyen) idegen vagy tanult nyelv. Magyartanárunktól sokszor hallottuk: „maguk soha nem fognak megtanulni rendesen magyarul”. Dolgozatot írtunk, amelyben az egykori kisvárosi dzsentri világ miliőjébe tartozó szavakat kellett volna értelmeznünk, persze, hogy nem tudtuk. De voltak a nyarak, és jöttek továbbra is a német rokonok. Mostanra világosan beállt, hogy a szabadságuk első napjától az utolsóig itt vannak. Az idők már nem jöttek, de a szülők generációjába tartozók imádtak hazajárni, hozták magukkal a házasársat; a hetvenes évek elején néha még a gyerekeket is. Ám ez a világ nekik távoli volt, semmi vonzót nem találtak az ittlétben és végtelenül unalmasnak is tartották. Ők már az igazi irodalmi németet beszéltek, mindenféle dialektus nélkül, így nehéz volt velük kommunikálni. Lassan-lassan tudatosult a világaink közötti szakadék: megerőltető kemény mezőgazdasági munka itt, szabadság, autó, jólét ott. A kollégiumban versenyeztünk, hogy ki milyen ruhadarabot kapott a nyugati rokonoktól, és versenyeztünk abban is, hogy ki tud többet Varga Zoli német (illetve holland) focikarrierjéről. A közösség homogenitása és belső kohéziója tovább mállott. A hetvenes évek elején már elviselhetetlennek éreztem az ennek helyreállítására irányuló erőltetett kísérleteket. Általában idős vagy viszonylag idős asszonyok az utcán, egy hosszú padon összeültek, mások meg székeket hoztak, a gyerekek ott futkostak, és akkor megbeszélték a világ dolgait. Ezek a beszélgetések mindig abba az irányba mentek, hogy ha a fiatal lányok továbbra is így öltöznek (divatba jött a miniszoknya, melltartók stb.), és a fiúk hosszú haját viselnek, akkor bajba kerül a világ jövője. A kohézió helyreállítási kísérlete már-már elviselhetetlen nyomást jelentett, és jól mutatta a tolerancia alacsony szintjét. És akkor (talán egyszerű provokációként) öcsémel hosszú haját kezdtünk növeszteni. De a legnagyobb csodálkozásunkra nem a kirekesztés és az elutasítás lett a sorsunk, hanem lassan-lassan kivételezett helyzetbe kerülünk: az évtized második felében én már Pécsre jártam egyetemre, öcsém pedig a PMSC OB I-es sakkcsapatában játszott. (Vasárnap esténként a pécsi rádió részletesen is bemondta az eredményeket, a fél falu ott ült a rádiókészülékek előtt...) Itt-ott elhangzott azért egy-egy beszólás, de nemcsak a családom, hanem a legszűkebb és legközelebbi rokonságunk is mögém/mögénk állt.¹¹ És lassan-lassan kialakult bennük valamiféle büszkeség. A

¹¹ Herold Róbert pszichiáter barátom ébresztett rá arra, hogy ez csak azért következhetett be, mert már a szülők megkezdték a lázadást a teljesen zárt és homogén kultúra ellen. Ők nagyjából tíz-

Németországból érkező rokonok is lassan kitüntetett figyelemmel fordultak felénk.¹² Ugyanakkor életemben a hetvenes évek voltak a legviharosabb asszimilációs évek. Ezt valószínűleg a szülők is látták vagy előre látták: az egyetemi felvételi előtt nagyon tapintatosan közölték, hogy bármit tanulhatunk, de otthon mindig és kizárólag németül (a német dialektusunkat használva) fogunk beszélni.¹³ (A helyzetet lényegesen bonyolította azért, hogy már a középiskola/gimnázium választásakor igyekeztek lebeszélni arról, hogy valami olyasmit válasszunk, ami a németességgel vagy a német nyelvvel közvetlenül összefügg. Ennek a fedőneve az volt, hogy ne akarjunk jogtalan előnyökből megélni.) Ez ugyan valóban a totális asszimiláció ellen hatott, de privatizálta is a német identitásomat. Ugyanakkor voltak más nyelvvesztést fékező, vagy az ezzel való szembeszegülést motiváló élményeim. Az alábbiakban ilyenekről fogok beszámolni. Ezek közül a legelső még közgazdász hallgató koromban ért: az orosz után a németet választottam, azért, amiért mindig (bár már egyre kisebb reményekkel): az irodalmi németet is végre rendesen meg kellene tanulni. Egyszer azzal játszottam a fejemet, hogy nem hallok a „leuten” és a „leiten” közötti különbséget. És a fiatal tanárnő nagyon keményen rám szólt: ezt azonnal hagyjam abba, nekem a dialektusból kiindulva kellene (kellett volna) megtanulnom az irodalmi németet, hogy a teljes iskolai szocializációm ezt nem tudta nyújtani, arról nem ő tehet. Csakhogy tudjam, nekem ez lenne a feladatom, lehet, hogy az életfeladatom.

III.

(„A nyolcvanas évek sapkát viselnek.”) A nyolcvanas évek nem indultak unalmasan: Ronald Reagan lett az új amerikai elnök, aki a fegyverkezési verseny új fordulójával próbálta térdre kényszeríteni a Szovjetuniót. Ez egy évtizeden belül sikerült is. De néhány évre a hidegháború szele újra meglegyintette a világot. A nyolcvanas évek elejétől az ELTE Filozófia szakára jártam. A felvételin Hermann István beszélgetett velem (bár volt ott egy egész bizottság). Még le sem ültem, amikor máris azt kérdezte, hogy maga egy dél-baranyai faluból érkezett, biztosan beszél még német dialektust. Hát igen..., és itt valószínűleg teljesen elvörösödtem, hiszen a dialektust ekkor már csak otthon és a legszűkebb rokoni körben használtuk. Mondjon valamit – jaj ne, biztos, hogy itt a Pesti Barnabás úton... Na, akkor én mondok valamit, fordítsa... mondja, fordítom. És a röstelkedés közben átcúsztam az irodalmi németbe. Erre ő: „Hochdeutschul” én is tudok. A következő mondatokat már fordítottam. Volt ott nagy csodálat és csodálkozás. (Hermann-nak valószínűleg volt egy nosztalgikus emléke: az ő gyermekkorában tűnhetett el a jiddis a budapesti utcákról.)

És aztán ez az egyetem alatt folytatódott: Kant-óra – Fehér M. István tartja, rengeteg német szóval, egész passzusokat idéz németül. Hallom, hogy a kiejtése rossz, ha nem katasztrofális: kemények a mássalhangzók, a hangsúlyok sorra elcsúsznak. És innen már csak egy kis lépést kellett megtennem: nem *nekem* kellene olvasnom és értenem Kantot

éves gyerekek voltak a „kidobás” idején. Az övék volt az első generáció, amely megtanult (így-úgy) magyarul, a nők levetették a népviseletet, stb.

¹² Azért a súrlódások itt is megmaradtak. Nagyanyám unokatestvérének Budaörsről származó felesége mondta a boltban (nagyanyámról): „Diese Frau kenn’ ich nicht”, miközben két nappal korábban nálunk vacsorázott. Mintha a megvendégelés kötelező lett volna. (Amennyire emlékszem, egy ilyen vacsora elkészítése félnapos munka volt, miközben ilyenkor rengeteg munka lett volna a földeken.)

¹³ Unokanővéreim már jó néhány évvel korábban otthon elkezdtek magyarul válaszolgatni, s ez egy idő után a szülőket is arra kényszerítette, hogy magyarul beszéljenek. A szülők még azt is hihették, hogy ezzel segítenek a gyerekeknek, hiszen az iskolában amúgy is a magyar az oktatási nyelv. Ez erősen felgyorsította a nyelvvesztést.

németül? És elkezdtem olvasni, kiderült, hogy nem is olyan nehéz, talán csak azért, mert az én dialektusom is 18. századi.¹⁴ A tanulmányaim végén az általános hangulatnak (de Fehér M. Istvánnak is) köszönhetően heideggeriánus lettem. S mivel a tanárom Heideggerrel foglalkozik, én valami más pályát akartam keresni. Akkoriban egy Heidegger-tanítvány (Hermann Mörchen) két könyvet is írt arról, hogy a Frankfurter Iskola meghatározó gondolkodója, Theodor W. Adorno (minden polémia ellenére) milyen közel állt Heideggerhez. Így lettem Adorno-kutató.

De még a nyolcvanas évek elején, illetve első felében tartunk: a magyar gazdaság egyre több és több hitelre szorult rá. Ezek pedig nagyrészt Németországból érkeztek: a magyar politikai vezetés így hamarosan rákényszerült arra, hogy bizonyos gesztusokat tegyen a hazai németiség felé. Így Aczél György 1983-ban egy beszédben kimondta: a németek kitelepítése jogtalan volt.¹⁵ Ez azonban csak politikai kijelentés volt, a társadalom véleménye semmit sem változott. Ugyanakkor azt el kell ismerni, hogy a kijelentésnek volt egy anti-asszimilációs felhangja. Ha a németekre hárított 1945-ös katasztrófa jogtalan volt, akkor a németeknek nem kell többé szégyenkezniük, eltűnniük, sietve beolvadniuk a magyar társadalomba. Ehhez kellett volna a németéségen belül is egy diskurzus: hogy akkor most mit is kezdjünk magunkkal. A nyolcvanas évek közepén egy ilyen „megbeszélés” mintha el is indult volna, de aztán hirtelen le is állt.

Az már csak egy *farce* volt, hogy Aczél György kijelentése milyen nehezen jutott el még a tudományos életbe is. Történt ugyanis, hogy Fehér István pécsi főiskolai tanár 1983-ban nagydoktori értekezést nyújtott be az Akadémiának a magyarországi németek kitelepítéséről. Gerhard Seewann a *Neue Zeitung* tudósítása alapján számol be a meglehetősen viharos védésről. A dolgozat eredetije olvasható az Akadémiai Könyvtár kéziratárchívában, amit én a nyolcvanas évek második felének elején át is tanulmányoztam.¹⁶ Fehér abból a megállapításból indult ki, hogy a pártnak még nem sikerült integrálnia a hazai németiséget a szocializmus építésébe. A németek a falujukhoz ragaszkodtak, próbálták fenntartani a saját közösségüket, de maga a társadalmi berendezkedés nem nagyon érdekelte őket. Fehér viszont azt szerette volna, ha a németek nem egyszerűen a magyar kultúrához, hanem a szocializmus építéséhez asszimilálódnak. És Fehér jól érzi: ezzel szemben volt egy ösztönös ellenállás. Ennek oka pedig az (szerinte), hogy a párt nem beszélt eleget, elég mélyen és nyíltan a kitelepítésekről. Magyarán: nem segítette a németeket

¹⁴ Közben a szülőknek már nem volt ellenükre, hogy így egyre közelebb és közelebb kerülök a német kultúrához. Sokkal nagyobb nyugtalanságot okozott, hogy a filozófiaoktatás Magyarországon – általában – marxizmus-leninizmus intézetekben folyt, és a minisztériumhoz tartozó Marxizmus-leninizmus Főosztály felügyelete alá tartozott.

¹⁵ „A szocialista időszakban első politikusként Aczél György (1917–1991; hosszú időn át az MSZMP Politikai Bizottságának kulturális kérdésekért felelős tagja) volt az, aki a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségének IV. kongresszusán 1983. december 3-án tartott beszédében a »kitelepítést« és a kollektív bűnösség elvét jogtalannak és elítélendőnek nevezte. Belpolitikai és társadalmi szempontból ezzel lényeges módon járult hozzá a magyarországi németiség rehabilitálásához”. Gerhard Seewann: *A magyarországi németek története*, 2. kötet, Argumentum, 2015, 356–357. Fordította: Vitári Zsolt. (Véleményem szerint Seewann túlértékeli Aczél kijelentésének általános jelentőségét.)

¹⁶ Amikor 2011-ben én lettem az MTA Filozófiai Bizottságának elnöke, rögtön kezdeményeztem, hogy nézzük át az összes kandidátusi és nagydoktori értekezést, és nyilatkozzunk arról, hogy a mai tudományos szempontjaink alapján melyik vállalható, és melyik nem. Ezzel más szakmákat (így a történéseket) is valami ilyesmire szerettem volna ösztönözni – és természetesen Fehér disszertációja csípte a leginkább a szememet. Annak kimondása, hogy ez a disszertáció (ma már) nem vállalható, egy kis jóvátétel lett volna az egész közösség számára is. És bár az Akadémia vezetősége egy pillanatra megijedt, de a javaslatból nem lett semmi, még a legközelebbi barátaim sem támogatták.

abban, hogy magukra vegyék a II. világháborúban elkövetett bűneiket, és utána meggyőződésből vagy vezeklésképpen beálljanak a szocializmus építésébe. Fehér nem kevesebbet hiányol, mint azt, hogy a párt eddig nem fordított kellő figyelmet a kitelepítés *igazolására*. Az értekezés központi tézise az volt, hogy „a Volksbund tevékenysége volt a kitelepítések jogpolitikai alapja”.¹⁷ A disszertáció egyik opponense, Juhász Gyula szerint a kitelepítések *ex post* igazolása teljesen értelmetlen, mert „a kitelepítés nem elvileg alátámasztott politika, hanem a nacionalizmus brutális megjelenése volt”. És így a legjobb esetben is csak egy rövidlátó „politikai taktikának” nevezhető. És ezután igen kemény következtetést vont le: „A történész elvételi a maga hivatását, ha azt, ami történt, egyetlen lehetséges alternatívának tekinti, és ezt történelmileg igazságos megoldásként próbálja felmutatni.”¹⁸ A kemény bíráló ellenére Fehér megkapta a nagydoktori címet; talán csak azért, mert a *témát magát* fontosnak tartották.¹⁹

A rokonok továbbra is jöttek (bár csökkenő számban), de mostanra már mindent tudunk, a tudományos szocializmus órán hallottakon (a szocializmus fölényéről) már csak neveltünk. De általában is: ezekben az években a magyar társadalom széles rétegeiben létrejött egy erős Nyugat-imádat. És a nyolcvanas évek elejétől öcsémmel elindultunk fölfedezni a német városokat. Hivatalosan csak háromévente lehetett utazni, de ha az ember rokonoktól kapott meghívólevelet, akkor minden évben lehetett menni. Igaz, pénz csak háromévente járt, de ilyenkor a rokonok elkísérték az embert a helyi önkormányzathoz, és akkor kaptunk egy kis Begrüßungsgeldet, ami persze nekünk rengeteg pénz volt, és többnyire könyvekre és kisebb ajándéktárgyakra költöttük. Ezeken az utakon találkoztam számos belföldi turistával, egyetemistákkal – beszélgetni kezdtünk, hol milyen az egyetem, hol mit tanulnak erről vagy arról. Kérdezték, hogy ismerem-e Hölderlint, Goethétől az *Urfaustot*, Eichendorff verseit és a Bach-kantátákat, ne adj Isten, ezt vagy azt közülük, esetleg Beethoven kései vonósnyegyeseit. Ekkorra már általában tudtam, hogy miről beszélnek. Éreztem: meg kell tanulnom a német kultúrából mindazt, ami azóta történt, hogy az őseim eljöttek. Bepótlás, utolérés.

És a nyolcvanas évek közepén felmerült az ötlet, hogy esetleg ki kellene menni Németországba tanulni. De úgy, hogy nem disszidálok: a saját faluközösségem a disszidálásokat a lehető legmélyebben elítélte (ugyanúgy, mint a névmagyarosítást vagy az önkéntes és túlbuzgó asszimilációt). A falumból nagyon sokáig nem volt disszidálás, pedig még automatikusan jogosultak voltunk a német állampolgárságra. A nyolcvanas évek második felének elején aztán disszidált egy másodunokaöcsém. Ez mélyen megrázta a falut: aki viszszafelelt (Németországba) az nemcsak az egykori betelepülést vonta kétségbe, hanem a diaszpóra helyzetben kialakított saját identitást is. Nem volt más, mint valahogy ösztöndíjhoz jutni, de éppen ez volt teljességgel lehetetlen. Egykori tanárom, Munkácsy Gyula ebben nagyon sokat segített. Jó egyéves próbálgatás és tapogatózás után sikerült szerezni egy német állami ösztöndíjat, ami igazából ki sem volt írva.²⁰ És amit az elnyerése után a minisztérium megpróbált megvonni tőlem. Aztán a dolog valahogy rendeződött, és már

¹⁷ Katrin Sietzler – Gerhard Seewann: Nationalitätenpolitik und Geschichtsschreibung, in: Gerhard Seewann: *Ungarndeutsche und Ethnopolitik*, i. m., 169.

¹⁸ I. m., 170.

¹⁹ A védésre 1985 januárjában került sor. Sajnos ennek rám nézve lett egy fatális következménye: az akkor alakuló pécsi bölcsészkarra beadtam egy pályázatot. Fehér volt a főiskolai Marxizmus Intézet vezetője. Ő folytatta le velem az állásinterjút 1985 májusában. Rögtön szembesített azzal, hogy egy ilyen álláshoz be kell lépni a pártba. (Emlékezzünk: a magyarországi németeket még nem sikerült integrálni a szocializmus építésébe.) Megfordultam, és kirohantam.

²⁰ Ebben Kerner Lőrinc nyújtott hatalmas segítséget, aki előbb a pécsi rádió német szerkesztőségének, majd a rádió egészségének elnöke volt. Neki köszönhető a pécsi Lenau-ház megálmodása és megvalósítása.

csak egy meghívólevelet kellett szereznem. De hová menjek? Nem sokkal korábban Papp Zsolt (az örökös német nyelvterületre utazó)²¹ beszámolt róla, hogy Habermas visszatért a frankfurti egyetemre (ahonnan 1969-ben, Adorno halála után távozott). Ha a Frankfurti Iskolával akarok foglalkozni, akkor jó lenne Frankfurtba menni. A várost a turistautakból ismertem, nem tartozott a kedvenc helyeim közé. De hogy tudom meg a frankfurti egyetem címét, vagy ne adj' Isten, telefonszámát. Nem akartam már megint a rokonokat riadóztatni. Megint isteni szerencse: egy volt ELTE-s tanárom, Faragó-Szabó István mondta, hogy a múlt hónapban nyílt Budapesten egy nemzetközi tudakozó, hátha megvan nekik a frankfurti egyetem központi száma. És megvolt, telefonáltam... nem tudom, hányan hallgathatták le, miután túljutottam a megdöbbenésen, hogy Habermast nyúlszája miatt alig-alig értem a recsegő telefonban, azt mondta, hogy nála az egész világról vannak ösztöndíjasok és doktoranduszok, de a keleti blokkból nincs senki. Ha van pénzem, akkor jöhetek, nagyon szívesen lát. Küldjek egy részletes önéletrajzot, és írjam meg pontosan, mikor jövök, a titkárnője foglal nekem szállást. Így lettem 1988 elejétől 1994 nyaráig (az emeritálásig) Habermas doktorisa. És nem is annyira Habermas maga, hanem a körébe tartozó németek (akik nálam nyolc-tíz évvel voltak idősebbek) rengeteget foglalkoztak velem. Bőven volt elolvasni való: irodalomból, filozófiából, szociológiából. És így lassan elindultam egy új identitás felé.

²¹ Lásd Papp Zsolt: *Hétköznapok és filozófiák*, Kossuth, 1981.